

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

SÓYLEW ISKERLIGI TÚRLERININ SÓZ BAYLIĞIN ASIRIWDAǴI ÁHMIYETI

J. Tuzikenova,

NMPI 13.00.02-Tálim hám tárbiya teoriiyası hám metodikası (Baslawısh tálim) qánigeligi tayanısh doktorantı

Annotation. Baslawısh klass oqıwshılarınıń sóz baylıǵın asırıwda sóylew iskerliginiń áhmiyeti, belsendi hám belsendi emes sózlerdi qollaw, sóylew stilleriniń túrine qaray sózlik qordıń kóbeyiwi sıyaqlı máseleler bayan etiledi.

Tayanısh sózler: ana tili hám oqıw sawatxanlıǵı, tınlap túsiniw, sóylew, oqıw, jazıw kónlikpeleri, sóylew stilleri.

Ana tili sabaqlarında oqıwshılardıń sóylew kompetenciyasına kiriwshi sóylew iskerligi túrlerin (tınlap túsiniw, sóylew, oqıw, jazıwdı) qalıplestiriw ózine say áhmiyetke iye. Sóz baylıǵınıń negizgi bólegi (ulıwma xalıqlıq sózler) usı tort sóylew iskerligi túrinde qollanılsa, belgili bólegi (az bólegi) ayırım iskerlik túrleri menen baylanıslı túrde qollanıladı.

Belgili sóylew processinen paydalanatuǵın jámiyet aǵzası, yaǵnıy úlken jaslı adam bolsın, kishi jaslı bala bolsın óz milliy til baylıǵı esaplangan usı sózlikten kúndelikli turmısta paydalanadı. Demek, hár bir jámiyet aǵzası jasına qaramastan ana tili baylıǵı esaplangan sózlik qorın iyelewge háreket etedi.

Sózler túrli sebeplerge qaray belsendi hám belsendi emes bolıp sóylewde qollanıladı. Bul sebeplerdi analizlewden kelip shıǵıp, ótkerilgen eksperimentler tiykarında tómendegishe belgileymiz: 1) sociallıq sebepler; 2) psixologiyalıq sebepler; 3) metodikalıq sebepler.

Belsendi hám belsendi emes sóz baylıǵı úyrenilgen leksikanı belsendiligin arttırıw dárejese, sóylew iskerligi túrleri (tınlap túsiniw, sóylew, oqıw, jazıw) talabı menen júzege keledi. Tórende áne usı iskerlik túrleri menen baylanıslı túrde iyelenetuǵın sóz baylıǵı boyınsha qısqa pikir júritemiz.

Tekst penen baylanıslı oqıw processinde iyelenetuǵın sóz baylıǵı. Burınǵı ana tili hám oqıw sabaqlarında tekstlerdi oqıp túsiniw oqıw texnikasınan keyin ámelge asırılıwshı basqısh esaplanıp, usı basqıshtıń nátiyjeliligi sóz baylıǵınıń jeterli dárejede toplanıwına baylanıslı. Sebebi ilimiy maqala tipindegi tekstler miynet tarawları kóz qarasınan túrli pán tarawların óz ishine aladı. Sonıń ushın olarda kásiplik leksikadan tısqarı, tarawlıq leksika da qatnasadı. Oqıwshı búgin bir ilim-pán tarawları boyınsha tekste qollanǵan sózler menen tanıssa, keyin basqa bir taraw leksikasına dus keledi. Bunday sharayatta hár sapar úlken muǵdardaǵı tanıw hám

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

tanıs emes sózler ústinde islenedi. Biytanıs sózlerdiń kópligi tekst mazmunın túsiniwdi qıymlastırıp turadı.

Ilmiy maqala tipindegi tekstlerde kóbinese kitabıy sózler qatnasadı. Kitabıy sózler passiv bolıp, oqıwshılardıń awızeki sóylewinde derlik qollanılmaydı. Bunday passiv sózler sol tárizde (passiv) úyreniledi hám ózlestiriledi. Basqasha aytqanda, olardıń mánisi oqıǵanda yadqa túsedı. Bul sózler jáne umıtılıp kete beredi. Bul sózlerdi belsendiligin arttırıp ta bolmaydı: olar awızeki sóylewge kóshpeydi.

Demek, passiv sózlerdiń hámme sin de májbúriy belsendiligin arttırıp bolmaydı. Lingvistikalıq jaqtan ózi sóylesiwge tán bolıp, ele passiv ózlesken sózlerdi oqıwshı sóylewinde belsendiligin arttırıp múmkin. Demek, ana tili sabaqlarında oqıwshılardıń sóz baylıǵın asırıw degende sóylesiwge tán sózlerdi belsendi, kitabıy sóylewge tán sózlerdi passiv dárejede úyretiw, jazba (dóretiwshi) sóylewdi ósiriw múnásebeti menen passivlerin de imkanı bolǵansha belsendiligin arttırıp barıw jolı tańlanıwı kerek.

Tıńlap túsiniw ushın zárúr bolatuǵın sóz baylıǵı. Ana tili hám oqıw sawatxanlıǵı sabaqlıǵında sóylewdi tıńlap túsiniwge úyretiw baǵdarında is alıp barǵanda da sóylesiw usılı qaǵıydalarına boysınıw zárúr. Esittiriletuǵın tekst, orfografiyalıq jaqtan ayılmastan, orfoepiyalıq normalarǵa ámel qılıp dawıslastırılıwı kerek. Durıs, esittirilip atırǵan tekst kórkem shıǵarmadan úzindi bolsa, ondaǵı leksikalıq birlikler (kitabıy sózler) sóylesiw usılına say sózler menen almasırmaydı, mánilesler de neytral mánileske ózgerilmeydi.

M.F.Fozilovanıń izertlew jumısında kórkem shıǵarmanı tıńlap túsiniw qásiyetleri haqqında bildirgen ayırım pikirlerin keltiremiz: «Sóylewdi tıńlap túsiniw hám kórkem shıǵarmanı oqıp túsiniw ushın úlken muǵdardaǵı sóz baylıǵı hám til bilimine iye bolıwı lazım. Sózsiz, olarda belsendi emes birliklerdiń úlesi kóbirek boladı. Oqıwshılarda bunday sózler sabaqtan-sabaqqa, klastan-klasqa artıp baradı. «Biytanıs sózler geyde shıǵarma mazmunın durıs túsiniwge kesent etedi». «Tıńlap túsiniw - psixologiyalıq process. Bul processtiń tiykarǵı qásiyeti tıńlaw processinde shıǵarmada súwretlengen real waqıyalıqtı, adamlardıń is-háreketlerin, waqıya-hádiyseler júz berip atırǵan mákán hám zamandı, shıǵarma qaharmanlarınıń kelbetin kóz aldında janlandırıw háreketleri ámelge asadı». [1]

Sóylesiwde xızmet etetuǵın sóz baylıǵı. Oqıwshılardıń awızeki sóylewin ósiriw sóylesiw uqıplılıǵınıń leksikalıq qásiyetleri sóylesiw usılı talapları menen belgilenedi. Sóylesiw usılına qaray belsendi sózler qollanıladı. Bul sózler arasında neytral usıldaǵı sózlerge qarata sóylew sinonimleri ushirap turadı. «Sinonimler óz ara sóylew

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

sáykesligi jaǵınan parqlanıp tursa, sóylew sinonimleri (...) delinedi. Mısalı, *yuz, bet, aft, bashara, chehra* sózleri óz ara ańlatqan mánileri jaǵınan derlik birdey, biraq sóylew sáykesligi jaǵınan parqlanadı. Bulardan *yuz* sóziniń qollanıwı sóylew kórinisleri boyınsha shegaralanbaǵan, *bet, aft* sózleri bolsa tiykarınan sóylew stilinde, *chehra* sózi bolsa tiykarınan kórkem sóylew stilinde qollanıladı» [2]. Belgili bolǵanıday, kúndelikli sóylesiw stiline say sózlerdiń ayırımları barlıq stillerde qollanılatuǵın sózler menen mánileslik payda etedi. Oqıtıwshı áyne sóylesiw stiline tán sózlerdi kórsetip barıwı kerek, oqıwshılar bul sózlerdi ádebiy tilge alıp kiriw stilistikalıq qáte ekenligin biliwleri lazım.

Oqıwshılar óz sóylew stilinde sózler qalay ayılsa, solay ayıtıwǵa háreket qıladı. Tilekke qarsı, oqıtıwshı ádebiy tilde sóylew kerek dep, orfografiyalıq ayıtıwdı talap etedi. Bul nadurıs. Oqıwshılar ádebiy sóylew stilinde sóylewleri kerek. Sóz sociallıq hádiyse bolǵan soń, ol ádebiy tildiń nızamlıqları menen stilistikalıq qollanıslardı talap etedi. Hár bir millet tilinde sóz isletiliwi boyınsha ádebiy tilge sáykeslestiriliwi lazım bolǵan dialektler hám basqa jaǵdaylarǵa (jargon sózler hám b.) say sózler hám sóz formaları bar bolıwdan tısqarı, stilistikalıq sáykesleniw de bar. Til biliminde sóylew stilleri tómendegishe bólinedi: sóylew stil, kórkem stil, ilimiy stil, publicistikalıq stil, rásmiy-is qaǵazları stili. Hár bir stil ayırım sózlerdiń sol tilge sáykesleniwi menen ajralıp turadı. Mısalı, sóylew stilinde ilimiy, rásmiy-is qaǵazları stillerine say sózler qollanılmawı, bul usılda ayırım sózler orfoepiya normalarına boysınǵan halda ayıtıwı, jazılıwında parq qılıwı belgili.

Jazba sóylew processinde iyelenetuǵın sóz baylıǵı. Ana tili hám oqıw sabaqlarında jazıw processindegi sózlik jumısı, sózdi qollaw uqıplılıǵın payda etiw ústindegi jumıslar tıńlap túsiniw, oqıw menen teńlestirilmeydi, bálki jazba sóylewge say sóz baylıǵı sóylew stilindegi sóz baylıǵınan bir qansha kem, tıńlap túsiniw hám oqıwdan jáne de kemirek boladı: qanday da bir temada úsh-tórt gáp jazıw kerek bolǵan oqıwshı pikir bayan etiw ushın zárúr sózlerdi tabalbay qaladı, onıń ústine ol bir qatar ámellerdi (sózdi yadqa túsiriw, onı durıs jazıw – imlası, onıń menen birgeliktegi nábettegi sózdi eslew, eki sózdi óz ara baylanıstırıw, sol arqalı gáplerdi qalıpestiriw) de orınlawı kerek boladı. Bunı oqıwshılardıń oqılǵan tekst mazmunın qayta bayan etiw yamasa sol mazmunda óz sózlerin bayan etiw menen, tekst temasında 3-4 gáp jazılıwındaǵı parq mısasında anıq kóriw múmkin. Oqıwshı sóylegende gápler muǵdarı kóp boladı, jazǵanda bir neshe gápten ibarat boladı.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Juwmaqlap aytqanda, joqarıdaǵı aytilǵanlardan kelip shıǵıp, ana tili hám oqıw sabaqlarında oqıwshılardıń sóz baylıǵı asırılıp qoymastan, bálki sóylew iskerligi túrleri boyınsha da sózlik penen islesiw isi rejlestiriledi hám úyretiw jumısları alıp barıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Фозилова М.Ф. Адабиёт дарсларида адабий нутқий компетенцияларни шакллантириш методикаси (насрий асарлар мисолида). Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2022. – 141 б.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Лексикология. Фонетика. Морфология. Педагогика институтлари филология факультетларининг сиртки бўлим студентлари учун қўлланма. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 31-б.